

хабардар болып, азық-түлік комитетіндегі мұсылман азалардың барлығын абақтыға жапты. Бұған дейін азық комитетінің бастығы қазақ еді. Бұл күнде орыс болды. Бұрын комитет ағзаларының ішінде қазақтан да, сарттан да бар еді. Бұл уақытта комитетте тегіс орыс болып азық-түлік түгел орыс қолына өтіп тұр. ... Астық істерінен қазақ шеткері болып тұр. Аштықтан айрықша қырылып жатқан қазақ,... Қай жағынан қарағанда да Түркістан қайғыға қалып тұр. Жұрттың қашан жақсылыққа кез болып, жадырарын болжауға жақын арада көңілге тоқ боларлық кеш нәрсе көрінбей тұр» [7].

Осындай жағдай Түркістан өңірінің Жетісу облысында да қалыптасты. Осылайша, 1921-1922 жж. алапат ашаршылық қарсаңында тұтас Түркістан өңірінде аштық қаупінің орын алғандығын, оның сол кезде-ақ белгілі болғандығын байқау қиын емес.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Қазалыдан // Бірлік туы газеті, 1917, 11 қазан, № 11.
2. Шымкенттен азық-түлік // Бірлік туы газеті, 1917, 8 қараша, № 14.
3. Ақмола облысынан астық // Бірлік туы газеті, 1917, 20 қазан, № 12.
4. Ташкент 25-нші ноябрь // Бірлік туы газеті, 1917 // 20 қазан // № 14.
5. Маметов А. Ноғай» «Қамқор» // Бірлік туы газеті, 20 қазан, 1918, № 21.
6. Аш қазақтарға жәрдем комитетінен // Бірлік туы газеті, 1918, 22 наурыз, №26.
7. Түркістан // Бірлік туы газеті, 1918, 15 (2) наурыз, № 25.

УДК 93/94 : 930 (575.2) (04)

DOI 10.58649/1694-8033-2024-4(120)-273-279

Шейшекканов Т.Б.

Ж. Баласағын атындағы КУУ

Шейшекканов Т.Б.

КНУ имени Ж. Баласагына

Sheyshekanov T.B.

KNU named after J. Balasagyn

<https://orcid.org/0009-0008-3601-0848>

ЖУСУП АБДРАХМАНОВДҮН 1916-Ж. УЛУТТУК БОШТОНДУК КӨТӨРҮЛҮШҮН ТАРЫХЫН ИЗИЛДӨӨСҮ

ИССЛЕДОВАНИЕ ЖУСУПОМ АБДРАХМАНОВЫМ ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНО ОСВОБОДИТЕЛЬНОГО ВОССТАНИЯ 1916 ГОДА RESEARCH BY ZHUSUP ABDRAKHMANOV INTO THE HISTORY OF THE NATIONAL LIBERATION UPRISING OF 1916

Кыскача мүнөздөмө: Бул макалада, КАССР инин Эл Комиссарлар Советинин биринчи Төрагасы, мамлекеттик жана коомдук ишмер Ж. Абдрахмановдун тарыхый булактардын негизинде кыргыз элинин 1916-ж. улуттук-боштондук көтөрүлүшүнүн өбөлгө, себептери, шылтоосу жана натыйжалары боюнча чыгарган жыйынтыктары изилденген. Совет бийлиги Кыргызстанда орногондон кийин 1916-ж кыргыз элинин улуттук боштондук көтөрүлүшүнүн тарыхын изилдөө акырындан колго алына баштагандыгы белгиленген. Ж. Абдрахмановдун көтөрүлүштүн өбөлгөлөрүн көрсөтүүдө колониялаштырганга чейинки мезгилдеги кыргыздардын коомдук-экономикалык укладын жана Кыргызстандын агрардык колонияга айлангандыгын, кыргыздардын коомдук, чарбалык жана маданий турмушундагы өзгөрүүлөрдү тарыхый булактарды колдонуу менен изилдегени анализделген.

Аннотация: В статье анализируется, как первый Председатель Совета Народных Комиссаров КАССР, государственный и общественный деятель Ж. Абдрахманов, используя

исторические источники, раскрывает предпосылки, причины, повод и последствия национально-освободительного движения кыргызского народа 1916 г. Отмечается, что только после установления Советской власти в Кыргызстане начали изучать историю национально-освободительного восстания кыргызского народа 1916 г. Ж. Абдрахманов при изучении предпосылок восстания, используя источники, сравнивает социально-экономическое положение кыргызского народа до колонизации и в период превращения Кыргызстана в колонию.

Abstract: In this article, analyzed as the First Chairman of the Council of People's Commissars of the KASSR, state and public figure Zh. Abdrakhmanov, using historical sources, reveals the prerequisites, causes, reason and consequences of the national liberation movement of the Kyrgyz people in 1916. It is noted that only after the establishment of Soviet power in Kyrgyzstan, they began to study the history of the national liberation uprising of the Kyrgyz people in 1916. Zh. Abdrakhmanov, when studying the prerequisites for the uprising, using sources, compares the socio-economic situation of the Kyrgyz people before colonization and during the period of transformation of Kyrgyzstan into a colony.

Негизги сөздөр: көтөрүлүш; тарыхый булак; өбөлгө; себеп; шылтоо; колония; келгиндер; салык; жазалоочулар.

Ключевые слова: восстание; исторический источник; предпосылки; причины; повод; колония; переселенцы; налог; каратели.

Keywords: insurrection; historical source; prerequisites; cause; reason; the colony; immigrants; tax; punishers.

Совет бийлиги Кыргызстанда орногондон кийин 1916-ж кыргыз элинин улуттук боштондук көтөрүлүшүнүн тарыхын изилдөө акырындан колго алына баштаган. Элибизден чыккан улуттук интеллигенция өкүлдөрү, тарыхчылары көтөрүлүштүн мүнөзүн, өбөлгөлөрүн, себептерин, шылтоосун, ырайымсыздык менен басылышын жана натыйжаларын тарыхый булактарды колдонуу аркалуу изилдей башташкан. Совет бийлигинин алгачкы жылдарында көтөрүлүштүн он, он беш жылдыгын белгилөө салтка айлана баштаган. 1926-ж. көтөрүлүштүн он жылдыгына арналган жана 1931-ж. 11-августунда болгон көтөрүлүштүн он беш жылдыгына арналган жыйындарда Ж. Абдрахманов баяндамаларды жасаган. Бул баяндамалар жасалганга чейин эле Ж. Абдрахманов «Кызыл Кыргызстан» жана «Советская Киргизия» газетеларына «Октябрдын жарчысы» аттуу макаласын жарыялаган. Аталган макаланы жана көтөрүлүштүн он беш жылдыгында жасаган баяндамасын пайдаланып, Ж. Абдрахманов 1932-ж. «Кыргыздардын 1916-ж. көтөрүлүшү жөнүндө» аттуу эмгегин жарыка чыгарган.

Жусуп Абдрахманов аталган эмгегинде 1916-ж. кыргыз элинин улуттук боштондук көтөрүлүш темасынын түбөлүк актуалдуулугу жөнүндө «...Орто Азиядагы революциячыл кыймылдын тарыхы, айтсак, 1916-ж. көтөрүлүштүн тарыхы атайы иликтеп изилдөөнү талап кылуучу чоң, татаал тема, ишим көп болгондуктан антип иликтеп изилдеп чыга алган жокмун» – деп ачык билдирген [1, 3-б.]. Ал аталган эмгегинин негизги көздөгөн максатын жана милдетин «...көтөрүлүштүн мүнөзүн, анын кыймылдаткыч күчтөрүн, анын натыйжаларын гана эмес, ошондой эле, бул көтөрүлүштү тарыхый жактан даярдаган социалдык-экономикалык факторлорду да айкындоо болуп саналат» – деп көрсөткөн [1, 4-б.].

Ж. Абдрахманов көтөрүлүштүн өбөлгөлөрүн көрсөтүүдө колониялаштырганга чейинки мезгилдеги кыргыздардын коомдук-экономикалык укладын жана Кыргызстандын агрардык колонияга айлангандыгын, кыргыздардын коомдук, чарбалык жана маданий турмушундагы өзгөрүүлөрдү тарыхый булактарды колдонуу менен анализдеген. Ырас, ал «кыргыздардын Россия империясынын колониясына айланганга чейинки социалдык-экономикалык абалына толук мүнөздөгөн тарыхый булактар жок, аларды пайдалана

албагандыгын мойнуна алат, бирок, кыргыздардын чарбачылыгында мал чарбачылыгы негизги орун ээлегендигин баса белгилейт [1, 5-б.].

Ошондой эле, кыргыздарда «...мал чарбасы өтө примитивдүү жол менен жүргүзүлгөн, табигый тоют ресурстарын кезектештирип пайдалануу, анын зор аймактарды ээлегендиги, туруктуу тоют базасы болушун камсыз кылып келгендигин билебиз, ...колонияга айланганга чейинки доордо кыргыздардын малынын саны колонияга айлангандан кийинки доорго салыштырмалуу 2 эсе, ал тургай андан да көп болгондугун өз көзү менен көргөндөр айтып келишет»-деп белгилеген [1, 5-б.].

Ж. Абдрахманов кыргыз калкынын коомдук-социалдык структурасын анализдеп, уруулук түзүлүш, уруулук ммилелер үстөмдүк кылган, көп сандаган уруулар экономикалык жактан аз сандагы урууларга үстөмдүк кылышкан, уруулук түзүлүш кыргыздын чарбалык экономикасын натуралдуу жана жарым натуралдуу болушуна шарт тузгон деп көрсөткөн. Автор аталган эмгегинин экинчи бөлүгүндө, Кыргызстан колонияга айлана баштаган мезгилде жана толук типтеги колонияга айланган учурдагы коомдук, чарбалык жана маданий турмушундагы орун алган өзгөрүүлөрдү тарыхый булактардын негизинде, көтөрүлүштүн негизги өбөлгөлөрү катары көрсөткөн.

Ж. Абдрахманов аталган эмгегин даярдоодо, орус империясынын чиновниктеринин, саякатчыларынын жана окумуштууларынын жарыялаган эмгектерин, колониалдык бийликтин официалдуу документтерин, ошондой эле, Совет бийлигинин алгачкы жылдарындагы жаңы бийлик өкүлдөрү тарабынан даярдалган официалдуу документтерди, илимий эмгектерди тарыхый булак катары пайдалангандыгы эч күмөн жаратпайт. Колониалдык бийлик өкүлдөрү тарабынан, атап айтканда, борбордук жана жергиликтүү падышалык чиновниктер тарабынан жарык көргөн эмгектерди терең анализдеп, алардын негизги көздөгөн максаттары «...Түркстанга келген келгиндерди кантип жайгаштыруу, аны сырьё алып туруучу жана товар сатып өткөрүүчү эң бай рынокко кантип айландыруу, колония фондусун көбөйтүү үчүн сугат ишин кантип жүргүзүү болгон. Бирок, алардын Түркстандын жергиликтүү элинин чарбалык жана маданий турмушун кантип уюштуруу керек экендиги туурасында дээрлик бир ооз сөз жок» – деген пикирин билдирген [1, 12-б.].

Ж. Абдрахманов О.А. Шкапскийдин «Некоторые данные для освещения киргизского вопроса » аттуу макаласындагы «...колониялаштырууну уюшкандыкта жүргүзүү зарыл, жер-сууну ээлегенде түшүнбөөчүлүктөр болбошу керек » деген көз карашын, Орус империясынын Чыгыштагы башка жер аймактарын өзүнө каратып басып алуу, ачык колониалдык басып алуу саясаты болгон деп баалаган [1, 12-б.].

В.И. Масальскийдин «Туркестанский край» аттуу эмгегиндеги «...олку солку болбой, күмөн санабай, ийгилик колго тийерине ишенип, ...миллиондогон жаңы теше жерлерди маданиятка тартуу жана орус өнөр жайын ага зарыл керек пахта менен камсыз кылуу, бул жагынан чет өлкөлөргө көз карандылыктан толук кутулуу, ...айыл чарба өнөр жайынын зор тармагын түзүү, элибиздин зор байлыгын өлчөөсүз көбөйтүү» деген көз карашын Ж.Абдрахманов «...ташка тамга басылгандай так айтылган, ...жаңы жерлерди маданиятка тартуу, Россиянын капиталисттик өнөр жайын пахта менен камсыз кылуу, аны чет өлкөлүк көз карандылыктан куткаруу, Түркстанга орус адамдарын жайгаштыруу керек экен. А ошол байлыктарды жаратып, ошол жерде жашап, иштеп жаткан миллиондогон адамдарды эмне кылыш керек эле» – деп катуу сынга алган [2, с.7; 12-б.]. Айтмакчы, Масальскийдин аталган эмгегине кириш сөздү Семенов-Тянь-Шанский жана Л. Берг жазып Түркстанды таануу боюнча зор иштер жасалууда, колонизациялоо – өнөр жайында, соодада өтө зор мааниге ээ деп белгилешкен экен.

Орус Мамлекеттик Думасынын депутаты А.Л. Трегубов 1909-ж. «...Жети-Суу сыяктуу берекелүү аймакта толгон токой асыл жерлерибиз туруп (толук менчиктеп алгандыгы көрүнүп турат Т.Ш.), башка жака көчүрүлүшү небак эле курч маселелердин бирине айланган орус дыйкандарынын ошол жерлерге эч бир жайгаша албай жатышы, кудай алдында күнөө кылгандык жана адам алдында уятка калгандык эмеспи. Ойгонуп келе жаткан Кытай,мындайча айтканда жаап жашырбай эле сугун артып турган, биздин ээликтерибиздин

бул бермети капарга алынбаган бойдон калып жатканда, өзүбүздүн түндүк тараптагы жерлерибизге адамдарыбызды жайгаштыруу жөнүндө камкордук кылышыбыз күлкү келерлик жоруктай көрүнөт. Жети-Сууга олуттуу карап, ага тезинен калк жайгаштыруу зарыл. Муну логиканын закондору, мамлекеттин, коомдун закондору талап кылып отурат» – деген депутаттын пикирин, Ж. Абдрахманов «империалисттик басып алуу катары мүнөздөйт» жана Жети-Сууга кытай тараптан болгон коркунучту «кудайды карабай» апыртып жана жана Жети-Сууну колониялоонун ийгиликтерин атайын азайткан, анткени, бул мезгилге карай Жети-Суу жетишээрлик эле орусташып калган болчу» – деп баса белгилейт [1, 13-б.].

Профессор Васильевдин «Семиреченская область как колония» аттуу эмгегин да Ж. Абдрахманов тарыхый булак катары колдонгон. Белгилүү болгондой Васильев Чүй өрөөнүнө суу чыгаруу боюнча түзүлгөн долбоордун автору болгон жана колония фондусун көбөйтүү максатында иш алып барган. Бул автор аталган эмгегинде «...облустун азыркы жана келечектеги экономикалык жана мамлекеттик мааниси, ага жанаша жаткан облустар жана мамлекеттердин кызыкчылыктарынын жана мүдөөлөрүнүн, метрополиянын, анан өзүнүн өндүргүч күчтөрүнүн таасири астында түзүлөт. Европалык Россия үчүн Жети-Суу облусу колония болуп эсептелет» – деген пикирине Ж. Абдрахманов «...бул айтылгандардан Сиздер, жанаша жаткан облустар жана мамлекеттердин кызыкчылыктары, метрополиянын талабын, колониялоо фондусун түзүүнү табасыздар, бирок, Жети-Суунун жергиликтүү элдерин- кыргыздарды, казактарды эмне кылуу керек экендиги жөнүндө бир ооз соз учуратпайсыздар» – деп сынга алган [1, 14-б.]. Жусуп Абдрахманов жогоруда аттары аталган авторлорду, князь Масальскийди, Дума депутаты Трегубовду, профессор Васильевди жана чиновник Шкапскийди – падышалык бийликтин, генерал Колпаковскийдин койгон тапшырмасын – Түркстанды колонияга айландыруу тапшырмасын аткарууда биригип иш кылышкан деп белгилеген.

Ж. Абдрахманов Совет бийлиги орногондон кийин аталган эмгегин жаратууда, 1926-ж. жарык көргөн «Очерки революционного движения в Средней Азии» аттуу макалалар жыйнагындагы Турар Рыскуловдун «Восстание туземцев в Туркестане в 1916 году» аттуу эмгегин жана Мамлекеттик архивдеги официалдуу документтерди тарыхый булак катары кенири колдонгон.

Т. Рыскулов тарабынан көрсөтүлгөн тарыхый фактыларды Ж. Абдрахманов колдонуп «...1916-ж. карай Түркстандагы 914 орус кыштактары менен станицаларынын карамагында, 2 млн. 900 миң теше жер, иштетилүүчү жердин 56,7% болгон, б. а. Түркстанда жашап жаткан ар бир оруска 3,17 теше, а жергиликтүү тургундун, ар бирине 0,21 гана теше иштетилүүчү жер туура келген. Мына ошентип, жер деген өтө жетишсиз болуп турган шартта, жергиликтүү калктын 94% иштетилүүчү баардык аянттын 42,4% гана ээлик кылган, калгандары орус келгиндерине (6% калкка 57,6% жер. Т.Ш.) туура келген» – деп белгилеген [3, с.47-48].

Ж. Абдрахманов архивдик материалдарга таянып «...1900-ж. Пржевальск уездиндеги 11% келгин калк айдоо жердин 23,8%, 1916-ж. алардын саны 21,1% түзүп 67,3% жерге ээ болгон. 1920-ж. жер реформасына чейин 34,1% келгин калк 84,7% жерге ээлик кылышкан. Ал эми, Пишпек уездиндеги 38,1% келгин калк айдоо жердин 57,3% ээлик кылышкан» – деп көрсөткөн [4, 15-б.]. Автор тарыхый булактардын негизинде кыргыздардын суудан, жайыттан, кыштоолордон, токойлордон кол жуугандыгын далилдеген. Мисалы, Кыргызстанда 2 449 890 теше жер токой дачаларга деп бөлүнгөн, 714 миң теше жер токойчулук ведомствосуна өткөрүлгөн.

Ошентип, Ж. Абдрахманов «...кыргыздардан алардын жашоосу үчүн зарыл керек жерлер тартылып алынгандыгын, анан алардын пайдалануусунда чарбачылыка жарактуу жерлер дээрлик калбагандыгын, кыргыз калкынан ал жерлерди өлүп – тирилип жүрүп тартып алгандардын өзүлөрү, 1916-ж. көтөрүлүштөн кийин моюндарына алышкан» – деп көрсөткөн [4, 16-17-бб.].

1916-ж. көтөрүлүштүн негизги себептерин көрсөтүү максатында Ж. Абдрахманов архивдик материалдарды колдонгон. Мисалы, Түркстан генерал-губернатору Куропаткиндин

отчетундагы «...өзгөчө 1904-ж. баштап кыргыз калкынын зор жер аянттарынын, алардын ичинде бул калк үчүн өтө зарыл аянттардын тартылып алынышына алып келди. Бул көрүнүш сенатор – граф Пален жүргүзгөн ревизиянын убагында эле белгиленген болучу, бирок, ага тийиштүү көңүл бурулбай кала берген эле» – деген көз карашын колдонуп, Ж. Абдрахманов 1890-жж. кийин келгиндердин санынын кескин өсүшүн көтөрүлүштүн негизги себептеринин бири экендигин көрсөткөн [4, 17-б.].

Ал эми, Жети-Суу облусунун согуш губернаторунун Отчетун колдонуп, анын «...жергиликтүү көчмөндөрдүн эмнеликтен нааразылык билдиргендигинин себептери али так айкындала элек, бирок, Жети-Сууну орустардын кеңири колониялашы, бул колониялоо мурда кеңирсип жаткан жаткан мейкиндиктерди куурулукандыгы, а кээ бир жерлерде жергиликтүү адамдарды мурдагы жер-суусунан кол жуудуруп таштагандыгы, анын башкы себептеринин бири болгондугу шексиз» – деген моюнга алуусун, Ж. Абдрахманов аталган эмгегинде белгилеп колониалдык бийликтин ач көздүк саясатын сынга алган.

Ж. Абдрахманов келгин калктын социалдык абалын көрсөтүүдө О.А. Шкапскийдин «Переселенцы-самовольцы и аграрный вопрос» аттуу эмгегине шилтеме кылып, андагы «...небак орун очок алып калган кыштактардагы дыйкандар өзүлөрүнүн экономикалык жагынан Европалык Россиянын ички губерниялык дыйкандары менен салыштырышы мүмкүн эмес. Ушунчалык жетиштүү жашагандыктан аларды жөн гана оокаттуу эмес, бай дыйкандар деп эсептөөгө болот» – деген пикирин туура деп эсептеген [5, с.59]. Ошондой эле, Васильевдин сугатка пайдалануучу курулуш иштери боюнча жүргүзгөн изилдөөлөрүндөгү «...мамлекеттин эсебинен суу чыгарылган жерлерге Россиядан келген оокаттуу кулак кожолуктарын жайгаштыруу керек» деген көз карашын Ж. Абдрахманов сынга алып «...мурда келгендерге караганда жаңы келген келгиндер материалдык жактан начарыраак жашаган, бирок, аларда чарбалык жактан тез өнүгүү тенденциясы орун алган. Аларга жеңил кредит, арзан жумушчу күчү берилген, мыкты жерлер, сугат каналдары менен камсыз кылынган, келгин дыйкандар жергиликтүү калк менен өз ара туура мамиле түзө алышкан эмес, ...мындай кастык мамиле бул жердеги жер, суу, экономикалык белгилүү позицияларды ээлөдөн келип чыккан» – деп белгилеген [4, 25-б.]. Ж. Абдрахманов көптөгөн тарыхый булактарды колдонуп кыргыз калкынын жерди кандай пайдалангандыгына да анализ жасаган. Ошол кездеги элдин кызыкчылыгын көздөбөгөн айрым бир болуштар, манаптар, бийлер, келгиндерден «энчи» алып калууну көздөшкөн, алар өз бетинче келген келгиндерге элге таандык жерлерди сатышкан же узак мезгилге арендага беришкен, падышалык бийлике өлчөөсүз чоң кызмат көрсөтүшкөн. Колониялдык доордо 500-600 түтүндөн волость түзүлгөн, кыргыздарды административдик жактан жайгаштыруу орун алган. Мамлекеттин башкаруу аппараты мите аппарат болгон. Мына ошондуктан пара алуу, коррупция, «чыгым» төлөтүү ж.б. алымдар дээрлик мыйзамдаштырылган иш болгон. Ж. Абдрахманов мына ушул нерсени далилдеш үчүн Пржевальск уездинин начальниги Ивановго карата күзөт бөлүмү тарабынан берилген мүнөздөмөнү тарыхый булак катары колдонгон. Анда «...полковник Иванов орус баринине тиешелүү баардык кылык жоругу бар адам, ...кумар ойносо ойногондой ойнойт, жер көрүүгө чыгып калса, ал өзүнчө эле салтанаттуу жүрүш болучу. Кызмат адамдары, манаптар Пржевальск шаарына чогулуп, уезд начальнигин атчан узатып жүрүшчү, ...Ивановдун «айкөл Валериан» деген лакабы бар болчу, агыл-төгүл жашачу, «пара алчу эмес», бирок, жергиликтүү адамдардан өтө көп «карыз» алуучу, баардык таасирдүү адамдар карыз болчу» – деп айтылган эле [6, 8-б., 12-б., 46-бб.].

Генрал-губернатор Куропаткин өз отчетунда «...токой корукчулары калктын башына түшкөн бир балээ болуп саналат, токой ведомствосунун чоңдору тарабынан кыянатчылыктар бар экенн ырас дешет» – деген билдирүүсүн Ж. Абдрахманов булак катары колдонуп, «...официалдуу документтерде пара берүүдө өзүнчө бир түрдүү конвейер системасы түзүлгөн. Бул системага ылайык кедей, орто чарбасы бар адам айыл старчынына, ал болушка, болуш тилмечке, тилмеч уезд начальнигине, уезд начальниги өзүнөн жогору турган ж. б. сыяктууларга пара берген» – деп белгилеген эле [4, 30-б.].

Ж. Абдрахманов өзү күбөө болгон окуяларды да, тарыхый булак катары колдонгондугу бизге жакшы белгилүү. Ал Абдылда Сарыновдун жана Сагындын болуштука пара берүү менен шайлангандыгын көрсөткөн. Ошондой эле, ал элдик ооз чыгармачылыгында чагылдырылган ырларды, окуяларды да булак катары колдонгон. Мисалы, «...Бул дагы кудаа буйругу,
Кутургу өттү оруска.
Жардамга келип улугу,
Жалгыз аттуу Кыдырбай,
Жетип алды болушка,
Бу дагы кудай буйругу» – деген ыр сап менен болуштука болгон шайлоолорду сынга алган [4, 31-б.].

Ж. Абдрахманов «Чыгым» чогултуу кандайча ишке ашкандыгын жана анын жылдан жылга күчөгөндүгүн өз көзү менен көргөндүктөн, ал окуяларды да булак катары колдонгон. Бул нерсе болуштар, бийлер, старчындар тарабынан шайлоо учурунда, уездге барып келүүдө, чиновниктердин келип кетишинде ж.б. колдонулган, ...айрым бир учурда «чыгымдардын» көлөмү мамлекеттик салыктардан бир нече эсе көп болгон, кыргыз элин жакырданткан. Кыргыз чарбасынын экономикасына акча – товардык мамилелердин киргизилиши жана соода- сүткөрлүк капитализмдин таасири менен колонияга айландыруу ого бетер күчөгөндүгүн белгилеген.

Автор биринчи дүйнөлүк согуш жылдарындагы элге келген оорчулуктарды Куропаткиндин отчетун колдонуп таасын көрсөткөн. Ал отчетто «...согуштун муктаждыктары үчүн Түркстандан 40 899 244 пуд пахта, 38 004 чарчы аршин кийиз, 3 109 миң пуд пахта майы, 229 пуд самын, 300 миң пуд даярдалган эт, 473 928 пуд балык, 70 миң жылкы, 12 797 төө, 13 441 үй жөнөтүлдү» – деп айтылган эле [7, 54-б.]. Жогорудагы тарыхый булактарды колдонуп Ж. Абдрахманов «...согуш учурунда жергиликтүү калктын абалы чыдагыс болгон, элдин жакырдары күчөгөн, падышачылыкты жек көрүү сезими өскөн, «ак падыша» калыстыктан калып бараткан деген түшүнүк эл арасында жайылган» – деп белгилеген.

Мына ошондой оор шартта элдин кыжырдануусу жеткен чегине жетип, көтөрүлүшкө шылтоо табылбай турган. Падышанын 1916-ж. 25-июнундагы оорук жумуштарына алуу боюнча чыгарган Жарлыгы көтөрүлүшкө шылтоо болуп берген. Ошол учурдагы элдин абалын өз көзү менен көргөн Ж. Абдрахманов «...адамдар оорук жумушуна гана алынып жаткандыгына ишенген эмес, падышалык армияда кызмат кылуудан баш тарткан. Элде оорук жумуштарына алуу жөнүндө ача пикир болгон эмес, бары буга бир кишиде каршы турушкан.

Ж. Абдрахманов манаптардын арасында реквизицияга ар кандай көз караш болгондугун белгилеп, кээ бир белгилүү манаптар, орус армиясынын күчүн өз көзүбүз менен көрдүк, ага каршы күрөшүүгө болбойт, мүмкүн эместигин айтып чыгышкан жана кээ бир манаптар балдарын оорук жумуштарына жибербестин амалын кылышып, пара беришип, кедейлердин балдарын тизмеге киргизишкен» – деп белгилеген. Мына ошондой оор шартта кыргыз эли көтөрүлүшкө, улуттук боштондук күрөшүнө даяр болуп калышкан. Көтөрүлүштүн мүнөзүн Ж. Абдрахманов так ушундай аныктаган.

Көтөрүлүштүн башында жана жүрүшүндө кээ бир манаптар элден ажырап калбоо үчүн көтөрүлүшкө кошулуп, кээ бир жерлерде кыймылга да башчылык кылышкан жана хандыка көтөрүлгөн, алардын көтөрүлүштө жетекчилик ролду ойношу, көтөрүлүштүн революциячыл мүнөзүн өзгөртө алган эмес деп көрсөткөн.

Көтөрүлүшкө каршы колониалдык бийлик көп сандаган аскер күчтөрүн каршы койгон, алардын бир бөлүгү согуш майданынан алынып келгендигин Ж. Абдрахманов Жети-Суу согуш губернатору Фольбаумга генерал Куропаткинден жөнөтүлгөн телеграмманы колдонуп, Жети-Сууга орус казактарынын 2 полку, 1 атчандар батареясы, 35 рота, 24 жүздүк, 240 чалгынчы, 16 замбирек, 17 пулемет жөнөтүлгөндүгүн белгилеген [7, 70-б.]. Көтөрүлүш айдоосуз кандуу басылгандан кийинки оор абалды мүнөздөө максатында, Ж. Абдрахманов

Куропаткиндин кыргыз элинин акыркы калган жерлерин тартып алып, алардын ачарчылыктан тукум курут болушуна карата иштеп чыккан планын катуу сынга алган. Ал планда «...көтөрүлүштүн жол башчыларын терип кыруу зарыл, ага катышкан массаны кечирип коюга да болот, ...орустардын канын көп төккөн Пишпек уездинин Загорский бөлүгүндөгү баардык волосттогулар жазаланат анан Көл кылаасы жана Кебен (Кемин) өрөөнүнүн жерлери тартылып алынат, ал жерлердеги кыргыздар Нарын аймагындагы тоолорго сүрүлүп чыгарылат, козголоңчуларды минтип катуу жазалоо – аларды жерлерден кол жуудуру, кыргыздардан татыктуу өч алуу болуп саналат» – деп көрсөтүлгөн эле [8, 214-б.].

Ж. Абдрахмановдун пикиринде Куропаткин менен Фольбаум кыргыз калкынын тукумун курут кылуу үчүн стратегиялык планын иштеп чыгышкан. Бирок, падышалык колониалдык бийликтин 1917-ж. февраль революциясынын натыйжасында кулашы, ал пландын кыйрашына алып келген. Ж. Абдрахманов 1916-ж. улуттук боштондук көтөрүлүштүн тарыхый маанисин «...бул көтөрүлүш Орто Азия элдери колониялык көз карандылыкта турган 1917-ж. чейинки мезгилде алардын турмушунда болгон революциячыл бардык окуялардын ичинен эң революциячыл окуя « деп жогору баалаган [4, 4-б.].

Кыргыз элинин чыгаан уулу Жусуп Абдрахманов 1916-ж. улуттук – боштондук көтөрүлүшүн бышып жетилген, мыйзам ченемдүү, революциячыл окуя болгондугун баса белгилеп, тарыхый булатардын негизинде көтөрүлүштүн өбөлгө, себептерин, шылтоосун жана натыйжаларын толук кандуу объективдүү чагылдырган.

Колдонулган адабияттар

1. Абдрахманов Ж. Кыргыздардын 1916-жылдагы көтөрүлүшү жөнүндө // Үркүн, Бишкек, 1993, 3, 4, 5, 12-бб.
2. Масальский В.И. Туркестанский край. т. 19. – СПб., 1913, с.7; Ж. Абдрахманов. Аталган эмгек, 12-б.
3. Рыскулов Т. Восстание киргизов и казахов в 1916 году. – Бишкек, 1996, с.47-48.
4. Абдрахманов Ж. Аталган эмгек, 15-17-бб., 25-б., 30-31-бб.
5. Шкапский О. Переселенцы-самовольцы и аграрный вопрос // Вопросы колонизации, 1907, № 1, с.59.
6. Өзбекстан Республикасынын БМА. 1-ф., 4-оп., 1009-иш., 8,12,42-бб.
7. Красный архив, 1929, № 34, 54-б., 70-б.
8. Өзбекстан Республикасынын БМА. 1-ф., 31-оп., 1136-иш., 214-б. Казахстан Республикасынын БМА. 44-ф., 2- оп., 16924-иш., 15 б.

УДК 9:371.124-055.1

DOI 10.58649/1694-8033-2024-4(120)-279-283

Шерматов Ш.Ж.

Диний кырдаалды изилдөө борбору Кыргыз Республикасынын
Дин иштери боюнча мамлекеттик комиссиясы

Шерматов Ш.Ж.

Центр исследования религиозной ситуации при
Государственной комиссии по делам религии КР

Sheramatov Sh.Zh.

Center for Research on the Religious Situation at
State Commission for Religious Affairs of the KR